

M. TVLLI CICERONIS

LÆLIVS

**DE AMICITIA
DIALOGVS**

**AD T. POMPONIVM
ATTICVM**

**TILBVRGIÆ
A° MMXVIII**

M. TVLLI CICERONIS

LÆLIVS

sive

DE AMICITIA
DIALOGVS

AD T. POMPONIVM ATTICVM

quem elaboravit ediditque
Thomas M. Nudipes

Tilburgiae
A° MMXVIII

PRÆFATIO

I

Q. Mūcius augur multa narrāre dē C. Laeliō, socerō suō, memoriter et iūcundē solēbat, nec dubitāre, illum in omnī sermōne appellāre sapientem; ego autem ā patre ita eram dēductus ad Scaevolam, sūmptā virīlī togā, ut, quoad possem et licēret, ā senis latere numquam discēderem; itaque multa ab eō prūdentē disputāta, multa etiam breviter et commodē dicta, memoriae mandābam; fierīque studēbam eius prūdentīā doctior. Quō mortuō, mē ad pontificem Scaevolam contulī; quem ūnum nostrae cīvitātis et ingeniō et iūstitiā praestantissimum audeō dīcere: sed dē hōc āliās; nunc redeō ad augurem.

Cum saepe multa, tum meminī, domī in hēmicycliō sedentem, ut solēbat, cum et ego essem ūnā, et paucī admodum familiārēs, in eum sermōnem illum incidere, quī tum forte multīs erat in ōre. Meministī enim profectō, Attice, et eō magis, quod P. Sulpiciō ūtēbāre multum, cum is tribūnus plēbis capitālī odiō ā Q. Pompēiō, quī tum erat cōsul, dissidēret, quōcum coniūctissimē et amantissimē vīxerat, quanta esset hominum vel admīrātiō, vel querēla.

Itaque tum Scaevola, cum in eam ipsam mentiōnem incidisset, exposuit nōbīs sermōnem Laelī dē amīcitiā, habitum ab illō sēcum, et cum alterō generō, C. Fanniō, Mārcī filiō, paucīs diēbus post mortem Āfricānī. Eius disputātiōnis sententiās memoriae mandāvī; quās hōc librō exposuī arbitrātū meō: quasi enim ipsōs indūxī loquentēs, nē *inquam* et *inquit* saepius interpōnerētur, atque ut, tamquam ā praesentibus, cōram habērī sermō vidērētur.

Cum enim saepe mēcum agerēs, ut dē amīcitiā scrīberem aliquid, dīgna mihi rēs cum omnium cōgnitiōne, tum nostrā familiāritāte, vīsa est. Itaque fēcī nōn invītus, ut prōdessem multīs rogātū tuō. Sed, ut in Catōne Māiōre, quī est scrīptus ad tē dē senectūte, Catōnem indūxī senem disputantem, quia nūlla vidēbātur aptior persōna, quae dē illā aetāte loquerētur quam eius, quī et diūtissimē senex fuisset, et in ipsā senectūte praeter cēterōs flōruisset: sic, cum accēpissēmus ā patribus māximē memorābilem C. Laelī et

P. Scīpiōnis familiāritātem fuisse, idōnea mihi Laelī persōna vīsa est, quae dē amīcitiā ea ipsa dissereret, quae disputāta ab eō meminisset Scaevola. Genus autem hoc sermōnum, positum in hominum veterum auctōritāte, et eōrum illūstrium, plūs, nescio quō pactō vidētur habēre gravitātis. Itaque ipse mea legēns, sīc afficior interdum, ut Catōnem, nōn mē loquī exīstimem.

Sed ut tum ad senem senex dē senectūte, sīc hōc librō ad amīcum amīcissimus scrīpsī dē amīcitiā. Tum est Catō locūtus, quō erat nēmō ferē senior tempōribus illīs, nēmō prūdentior: nunc Laelius, et sapiēns (sīc enim est habitus), et amīcitiāe glōriā excellēns, dē amīcitiā loquētur. Tu velim ā mē animum parumper āvertās, Laelium loquī ipsum putēs. C. Fannius et Q. Mūcius ad socerum veniunt post mortem Āfricānī: ab hīs sermō oritur. Respondet Laelius: cuius tōta disputātiō est dē amīcitiā; quam legēns tē ipse cōgnōscēs.

DIALOGVS

II

Fannius:

Sunt ista, Laelī. Nec enim melior vir fuit Āfricānō quisquam, nec clārior. Sed exīstimāre dēbēs, omnium oculōs in tē esse coniectōs: ūnum tē sapientem et appellant, et exīstimant. Tribuēbātur hōc modō M. Catōnī. Scīmus L. Acīlium apud patrēs nostrōs appellātum esse sapientem. Sed uterque aliō quōdam modō: Acīlius, quia prūdēns esse in iūre cīvīlī putābātur; Catō, quia multārum rērum ūsum habēbat; multa eius et in senātū, et in forō, vel prōvīsa prūdentē, vel ācta cōstanter, vel respōnsa acūtē, ferēbantur: propterea quasi cōgnōmen iam habēbat in senectūte sapientis.

Tē autem aliō quōdam modō, nōn solum nātūrā et mōribus, vērū etiam studiō et doctrīnā esse sapientem, nec sicut vulgus, sed ut ērudītī solent appellāre sapientem, quālem in reliquā Graeciā nēminem (nam quī septem appellantur, eōs, quī ista subtīlius quaerunt, in numerō sapientium nōn habent); Athēnīs ūnum accēpimus, et eum quidem etiam Apollinis ōrāculō sapientissimum iūdicātum. Hanc esse in tē sapientiam exīstimant, ut omnia tua in tē

posita esse dūcās, hūmānōsque cāsūs virtūte īferiōres putēs. Itaque ex mē quaerunt, crēdō ex hōc item Scaevola, quōnam pactō mortem Āfricānī ferās, eōque magis, quod proximīs Nōnīs, cum in hortōs D. Brūtī auguris commentandī causā, ut assolet, vēnissēmus, tū nōn adfuistī, quī dīligentissimē semper illum diem, et illud mūnus solitus esses obīre.

Scaevola:

Quaerunt quidem, C. Laelī, multī, ut est ā Fanniō dictum: sed ego id respondeō, quod animum advertī, tē dolōrem, quem accēperis cum summī virī, tum amīcissimī morte, ferre moderātē; nec potuisse nōn commovērī, nec fuisse id hūmānitātis tuae: quod autem Nōnīs in collēgiō nostrō nōn adfuissēs, valētūdinem respondeō causam, nōn maestitiam fuisse.

Laelius:

Rēctē tū quidem, Scaevola, et vērē. Nec enim ab istō officiō, quod semper ūsurpāvī, cum valērem, abdūcī incommodō meō dēbuī; nec ūllō cāsū arbitror hoc cōstantī hominī posse contingere, ut ūlla intermissiō fiat officiī.

Tū autem, Fannī, quod mihi tantum tribuī dīcis, quantum ego nec agnōscō, nec postulō, facis amīcē; sed, ut mihi vidēris, nōn rēctē iūdicās dē Catōne. Aut enim nēmō, quod quidem magis crēdō, aut, sī quisquam, ille sapiēns fuit. Quōmodō, ut alia omittam, mortem filiī tulit? Memineram Paullum, vīderam Gallum: sed hī in puerīs, Catō in perfectō et spectātō virō.

III

Quam ob rem cavē Catōnī antepōnās nē istum quidem ipsum, quem Apollō, ut ais, sapientissimum iūdicāvit. Huius enim facta, illīus dicta laudantur. Dē mē autem, ut iam cum utrōque vestrum loquar, sīc habētōte: ego sī Scīpiōnis dēsīderiō mē movērī negem, quam id rēctē faciam, vīderint sapientēs, sed certē mentiar. Moveor enim tālī amīcō orbātus quālis, ut arbitror, nēmō umquam erit, ut cōfirmāre possum, nēmō certē fuit. Sed nōn egeō medicīnā: mē ipse cōnsōlor et māximē illō sōlāciō, quod eō errōre careō, quō, amīcōrum dēcessū, plērīque angī solent. Nihil malī accidisse Scīpiōnī putō.

Mihi accidit, sī quid accidit. Suīs autem incommodīs graviter angī, nōn amīcum, sed sē ipsum amantis est.

Cum illō vērō quis neget āctum esse praeclārē? Nisi enim, quod ille minimē putābat, immortalitātem optāre vellet, quid nōn adeptus est, quod hominī fās esset optāre? Quī summam spem cīvium, quam dē eō iam puerō habuerant, continuō adulēscēns incrēdibilī virtūte superāvit; quī cōsulātum petīvit numquam, factus cōsul est bis; prīmum ante tempus; iterum sibi, suō tempore; reī pūblicaē, paene sērō; quī, duābus urbibus ēversīs, inimicissimīs huīc, imperiō nōn modo praesentia, vērū etiam futūra bella dēlēvit. Quid dīcam dē mōribus facillimīs, dē pietāte in mātrem, liberālitate in sorōrēs, bonitāte in suōs, iūstitiā in omnēs? Nōta sunt vōbīs; quam autem cīvitatī cārus fuerit, maerōre fūneris indicātum est. Quid igitur hunc paucōrum annōrum accessiō iuvāre potuisset? Senectūs enim quamvis nōn sit gravis, ut meminī Catōnem annō ante, quam est mortuus, mēcum et cum Scīpiōne disserere, tamen aufert eam viriditātem, in quā etiam nunc erat Scīpiō.

Quam ob rem vīta quidem tālis fuit, vel fortūna, vel glōria, ut nihil posset accēdere. Moriendī autem sēnsū celeritās abstulit. Quō dē genere mortis difficile est dictū; quid hominēs suspicentur, vidētis. Hoc vērē tamen licet dīcere, P. Scīpiōnī, ex multīs diēbus, quōs in vītā celeberrimōs laetissimōsque vīderit, illum diem clārissimum fuisse, cum, senātū dīmissō, domum reductus ad vesperum est ā patribus cōscrip̄tīs, ā populī Rōmānī sociīs et Latīnīs, prīdiē quam excessit ē vītā: ut ex tam altō dīgnitātis gradū ad superōs videātur deōs potius, quam ad īferōs pervēnisse.

IV

Neque enim assentior iīs, quī haec nūper disserere coepērunt, cum corporibus simul animōs interfīre, atque omnia morte dēlērī. Plūs apud mē antīquōrum auctōritās valet, vel nostrōrum māiōrum, quī mortuīs tam religiōsa iūra tribuērunt; quod nōn fēcissent profectō, sī nihil ad eōs pertinēre arbitrārentur; vel eōrum, quī in hāc terrā fuērunt, magnamque Graeciam (quae nunc quidem dēlēta est, tum flōrēbat) īstitutīs et praeceptīs suīs ērudiērunt; vel eius, quī Apollinis orāculō sapientissimus est iūdicātus; quī nōn tum hoc, tum illud, ut in

plērisque, sed idem semper, animōs hominum esse dīvīnōs, iisque, cum ex corpore excessissent, reditum in caelum patēre, optimoque et iūstissimō cūque expeditissimum.

Quod item Scīpiōnī vidēbatur: quī quidem, quasi praesāgīret, perpaucīs ante mortem diēbus, cum et Philus et Mānilius adessent, et aliī plūrēs, tūque etiam, Scaevola, mēcum vēnissēs, triduum disseruit dē rē pūblicā; cuius disputātiōnis fuit extrēmum ferē dē immortalitāte animōrum; quae sē in quiete per vīsum ex Āfricānō audisse dīcēbat. Id sī ita est, ut optimī cuiusque animus in morte facillimē ēvolet, tamquam ē cūstōdiā vinclisque corporis: cū cēnsēmus cursum ad deōs faciōrem fuisse, quam Scīpiōnī? Quōcircā, maerere hōc eius ēventū, vereor nē invidī magis, quam amīcī sit. Sīn autem illa vēriōra, ut idem interitus sit animōrum et corporum, nec ūllus sēnsus maneat: ut nihil bonī est in morte, sīc certē nihil malī. Sēnsū enim āmissō, fit idem, quasi nātus nōn esset omnīnō, quem tamen esse nātum et nōs gaudēmus, et haec cīvitas, dum erit, laetābitur.

Quam ob rem cum illō quidem, ut suprā dīxī, āctum optimē est; mēcum incommodius: quem fuerat aequius, ut prius introieram, sīc prius exīre dē vītā. Sed tamen recordātiōne nostrae amīcitiāe sīc fruor, ut beatē vīxisse videar, quia cum Scīpiōne vīxerim; quōcum mihi coniūcta cūra dē pūblicā rē, et dē prīvātā fuit, quōcum et domus fuit, et mīlitia commūnis; et, id in quō est omnis vīs amīcitiāe, voluntātum, studiōrum, sententiārum summa cōnsēnsiō. Itaque nōn tam ista mē sapientiae, quam modo Fannius commemorāvit, fāma dēlectat, falsa praesertim, quam quod amīcitiāe nostrae memoriā spērō sempiternam fore, idque eō mihi magis est cordī, quod ex omnibus saeculīs vix tria, aut quattuor nōminantur paria amīcōrum; quō in genere spērāre videor, Scīpiōnis et Laelī amīcitiā nōtam posteritātī fore.

Fannius:

Istūc quidem, Laelī, ita necesse est: sed quoniam amīcitiāe mentiōnem fēcistī, et sumus ōtiōsī, pergrātum mihi fēceris, spērō itē Scaevolae, sī, quem ad modum solēs, dē cēterīs rēbus, cum ex tē quaeruntur, sīc dē amīcitiā disputāris, quid sentiās, quālem exīstimēs, quae praecepta dēs.

Scaevola:

Mihi vērō erit grātum; atque, id ipsum cum tēcum agere cōnārer, Fannius antevertit. Quam ob rem utrīque nostrum grātum admodum fēceris.

V

Laelius:

Ego vērō nōn gravārer, sī mihi ipse cōnfiderem: nam et praeclāra rēs est, et sumus, ut dīxit Fannius, ōtīōsī. Sed quis ego sum? Aut quae est in mē facultās? Doctōrum est ista cōnsuētūdō, eaque Graecōrum, ut iīs pōnātur, dē quō disputent quamvis subitō; magnum opus est, egetque exercitātiōne nōn parvā. Quam ob rem quae disputārī dē amīcitiā possunt, ab eīs, cēnsēō, petātis, quī ita profitentur. Ego vōs hortārī tantum possum, ut amīcitiā omnibus rēbus hūmānis antepōnātis. Nihil est enim tam nātūrae aptum, tam conveniēns ad rēs vel secundās, vel adversās.

Sed hoc prīmum sentiō, nisi in bonīs amīcitiā esse nōn posse: neque id ad vīvum resecō, ut illī, quī haec subtilius disserunt, fortasse vērē, sed ad commūnem ūtilitatem parum. Negant enim, quemquam esse virum bonum, nisi sapientem. Sit ita sānē: sed eam sapientiam interpretantur, quam adhūc mortālis nēmō est cōnsecūsus. Nōs autem ea, quae sunt in ūsū, vītāque commūnī, nōn ea quae finguntur, aut optantur, spectāre dēbēmus. Numquam ego dīcam, C. Fabricium, M'. Curium, Ti. Coruncānium, quōs sapientēs nostrī māiōrēs iūdicābant, ad istōrum nōrmam fuisse sapientēs. Quārē sibi habeant sapientiae nōmen et invidiōsum, et obscurum; concēdantque, ut hī virī bonī fuerint. Nē id quidem facient: negābunt, id, nisi sapientī, posse concēdī.

Agāmus igitur pinguī, ut aiunt, Minervā. Quī ita sē gerunt, ita vīvunt, ut eōrum probētur fidēs, integritās, aequitās, liberālītās, nec sit in eīs ūlla cupiditās, vel libīdō, vel audācia, sintque magnā cōnstantiā, ut iī fuērunt, modo quōs nōmināvī; hōs virōs bonōs, ut habitī sunt, sīc etiam appellandōs putēmus; quia sequantur, quantum hominēs possunt, nātūram, optimam bene vīvendī ducem. Sīc enim mihi perspicere videor, ita nātōs esse nōs, ut inter omnēs esset societās quaedam; māior autem, ut quisque proximē accēderet. Itaque

cīvēs, potiōrēs quam peregrīnī; propinquī quam aliēnī. Cum hīs enim amīcitiā nātūra ipsa peperit; sed ea nōn satis habet firmitātis. Namque hoc praestat amīcitiā propinquitātī, quod ex propinquitāte benevolentia tollī potest, ex amīcitiā nōn potest. Sublātā enim benevolentīā, amīcitiāe nōmen tollitur, propinquitātis manet.

Quanta autem vīs amīcitiāe sit, ex hōc intellegī māximē potest, quod ex īnfinītā societāte generis hūmānī, quam conciliāvīt ipsa nātūra, ita contracta rēs est, et adducta in angustum, ut omnis cāritās aut inter duōs, aut inter paucōs iungerētur.

VI

Est enim amīcitiā nihil aliud, nisi omnium dīvinārum hūmānarumque rērum, cum benevolentīā et cāritāte, summa cōnsēnsiō: quā quidem haud sciō, an, exceptā sapientiā, nihil melius hominī sit ā dīs immortalibus datum. Dīvitiās aliī praepōnunt, bonam aliī valētūdinem, aliī potentiam, aliī honōrēs, multī etiam voluptātēs. Bēluārum hoc quidem extrēmum est; illa autem superiōra, cadūca et incerta, posita nōn tam in cōnsiliīs nostrīs, quam in fortunāe temeritāte. Quī autem in virtūte summum bonum pōnunt, praeclārē illī quidem: sed haec ipsa virtūs amīcitiā et gignit, et continet, nec sine virtūte amīcitiā esse ūllō pactō potest.

Iam virtūtem ex cōnsuētūdine vītāe sermōnisque nostrī interpretēmur; nec eam, ut quīdam doctī, verbōrum magnificentīā mētiāmur, virōsque bonōs eōs, quī habentur, numerēmus, Paullōs, Catōnēs, Gallōs, Scīpiōnēs, Philōs; hīs commūnis vīta contenta est; eōs autem omittāmus, quī omnīnō nusquam reperiuntur.

Tālis igitur inter virōs amīcitiā tantās opportunitātēs habet, quantās vix queō dīcere. Principiō, cui potest esse *vita vitalis*, ut ait Ennius, quae nōn in amīcī mūtūā benevolentīā conquiēscit? Quid dulcius, quam habēre, quīcum omnia audeās sic loquī, ut tēcum? Quī esset tantus fructus in prosperīs rēbus, nisi habērēs, quī illīs aequē, ac tū ipse gauderet? Adversās vērō ferre difficile esset sine eō, quī illās gravius etiam, quam tū, ferret. Dēnique cēterae rēs, quae expetuntur, opportūnae sunt singulae rēbus ferē singulīs: dīvitiāe, ut utāre; opēs, ut colāre; honōrēs, ut laudēre; voluptātēs, ut gaudeās; valētūdō, ut dolōre careās, et mūneribus fungāre corporis: amīcitiā rēs plūrimās

continet. Quōquō tē verteris, praestō est; nullō locō exclūdatur; numquam intempestīva, numquam molesta est. Itaque nōn aquā, nōn īgnī, ut āiunt, locīs plūribus ūtimur, quam amīcitiā. Neque ego nunc dē vulgārī, aut dē mediocrī, quae tamen ipsa et dēlectat et prōdest, sed dē vērā et perfectā loquor, quālis eōrum, quī paucī nōminantur fuit. Nam et secundās rēs splendidiorēs facit amīcitiā, et adversās partiēns communicānsque leviōrēs.

VII

Cumque plūrimās et māximās commoditatēs amīcitiā contineat, tum illa nīmīrum praestat omnibus, quod bonam spem praelūcet in posterum; nec dēbilitārī animōs, aut cadere patitur. Vērū enim amīcum quī intuētur, tamquam exemplar aliquod intuētur suī. Quōcircā et absentēs adsunt, et egentēs abundant, et imbecillī valent, et, quod difficilius dictū est, mortuī vīvunt: tantus eōs honōs, memoria, dēsiderium prōsequitur amīcōrum. Ex quō illōrum beāta mors vidētur; hōrum vīta laudābilis. Quod sī exēmeris ex rērum nātūrā benevolentiae coniūctiōnem, nec domus ūlla, nec urbs stāre poterit; nē agrī quidem cultus permanēbit. Id sī minus intellegitur, quanta vīs amīcitiāe concordiaeque sit: ex dissēnsiōnibus atque ex discordiīs percipi potest. Quae enim domus tam stabilis, quae tam firma cīvitas est, quae nōn odiīs et discidiīs funditus possit ēvertī? Ex quō quantum bonī sit in amīcitiā iūdicārī potest.

Agrigentīnum quidem, doctum quendam virum, carminibus Graecīs vāticinātum ferunt, quae in rērum nātūrā tōtōque mundō cōnstārent, quaeque movērentur, ea contrahere amīcitiā, dissipāre discordiā. Atque hoc quidem omnēs mortālēs et intellegunt, et rē probant. Itaque, sī quandō aliquod officium exstitit amīcī in periculīs aut adeundīs, aut commūnicandīs, quis est, quī id nōn māximīs efferat laudibus? Quī clāmōrēs tōtā caveā nūper in hospitis et amīcī meī M. Pācuvī nōvā fābulā, cum, īgnōrante rēge, uter eōrum Orestēs esset, Pyladēs Orestem sē esse dīceret, ut prō illō necārētur; Orestēs autem, ita ut erat, Orestem sē esse perseverāret? Stantēs plaudēbant in rē fictā: quid arbitrāmur in vērā factūrōs fuisse? Facile indicābat ipsa nātūra vim suam: cum hominēs, quod facere ipsī nōn possent, id rēctē fierī in alterō iūdicārent. Hāctenus mihi videor, dē amīcitiā quid

sentīrem potuisse dīcere; sī qua praetereā sunt (crēdō autem esse multa), ab iīs, sī vidēbitur, quī ista disputant, quaeritōte.

Fannius:

Nōs autem ā tē potius: quamquam etiam ab istīs saepe quaesīvī, et audīvī, nōn invītus equidem; sed aliud quoddam filum orātiōnis tuae.

Scaevola:

Tum magis id dīcerēs, Fannī, sī nūper in hortīs Scīpiōnis, cum est dē rē pūblicā disputātum, adfuissēs. Quālis tum patrōnus iūstītae fuit contrā accūrātā orātiōnem Philī!

Fannius:

Facile id quidem fuit, iūstītiā iūstīssimō virō dēfendere.

Scaevola:

Quid amīcītiā? Nōnne facile eī, quī ob eam summā fidē, cōstantiā, iūstītiāque servātā māximā glōriam cēperit?

Laelius:

Vim hoc quidem est afferre. Quid enim rēfert, quā mē ratiōne cōgātis? Cōgītis certē. Studiīs enim generōrum, praesertim in rē bonā, cum difficile est, tum nē aequum quidem obsistere.

VIII

Saepissimē igitur mihi dē amīcītiā cōgītantī, māximē illud cōnsīderandum vidērī solet, utrum propter imbecillitātem atque inopiam dēsīderāta sīt amīcītia; ut dandīs, recipiendīsque meritīs, quod quisque minus per sē ipse posset, id acciperet ab aliō vicissimque redderet: an esset hoc quidem proprium amīcītae; sed antīquior, et pulchrior, et magis ā nātūrā ipsā profecta alia causa. Amor enim, ex quō amīcītia nōmināta est, pīnceps est ad benevolentiam coniungendam. Nam ūtilitātēs quidem etiam ab iīs percipiuntur saepe, quī simulātiōne amīcītae coluntur, et observantur temporis causā. In amīcītiā autem nihil fictum est, nihil simulātum est, quidquid est, id est vērū et voluntārium.

Quāpropter ā nātūrā mihi vidētur potius, quam ab indigentīā, orta amīcitiā, applicātiōne magis animī cum quōdam sēnsū amandī, quam cōgitātiōne, quantum illa rēs ūtilitātis esset habitūra. Quod quidem quāle sit, etiam in bēstiīs quibusdam animadvertī potest: quae ex sē nātōs ita amant ad quoddam tempus, et ab eīs ita amantur, ut facile eārum sēnsus appāreat. Quod in homine multō est ēvidentius. Prīmum ex eā cāritāte, quae est inter nātōs et parentēs; quae dīrimī, nisi dētestābilī scelere, nōn potest. Deinde, cum similis sēnsus exstitit amōris, sī aliquem nactī sumus, cuius cum mōribus et nātūrā congruāmus, quod in eō quasi lūmen aliquod probitātis et virtūtis perspicere videāmur.

Nihil est enim virtūte amābilis; nihil, quod magis alliciat ad dīligendum: quippe cum propter virtūtem et probitātem, etiam eōs, quōs numquam vīdimus, quōdam modō dīligāmus. Quis est quī C. Fabricī, M'. Curī nōn cum cāritāte aliquā benevolā memoriā ūsurpet, quōs numquam vīderit? Quis autem est, quī Tarquinius Superbum, quī Sp. Cassium, Sp. Maelium nōn ōderit? Cum duōbus ducibus dē imperiō in Italiā est dēcertātum, Pyrrhō et Hannibale: ab alterō propter probitātem eius nōn nimis aliēnōs animōs habēmus; alterum, propter crūdēlitātem, semper haec cīvitās ōderit.

IX

Quod sī tanta vīs probitātis est, ut eam vel in iīs quōs numquam vīdimus, vel, quod māius est, in hoste etiam dīligāmus: quid mīrum est, sī animī hominum moveantur, cum eōrum, quibuscum ūsū coniūctī esse possunt, virtūtem et bonitātem perspicere videantur? Quamquam cōfirmātur amor et beneficiō acceptō, et studiō perspectō, et cōnsuētūdine adiūctā; quibus rēbus ad illum prīmum mōtum animī et amōris adhibitīs, admīrābilis quaedam exardēscit benevolentiae magnitūdō: quam sī quī putant ab imbecillitāte proficīscī, ut sit, per quem quisque assequātur, quod quisque dēsīderet; humilem sānē relinquunt, et minimē generōsum, ut ita dīcam, ortum amīcitiāe, quam ex inopiā atque indigentīā nātam volunt. Quod sī ita esset, ut quisque minimum esse in sē arbitrārētur, ita ad amīcitiā esset aptissimus: quod longē secus est.

Ut enim quisque sibi plūrimum cōnfīdit, et ut quisque māximē virtūte et sapientiā sic mūnītus est, ut nullō egeat, suaque omnia in sē ipsō posita iūdicet: ita in amīcitiīs expetendīs colendisque māximē excellit. Quid enim Āfricānus indigēns meī? Minimē herculē! Ac nē ego quidem illiūs: sed ego admīratiōne quādam virtūtis eius, ille vicissim opīniōne fortasse nōnnullā, quam dē meīs mōribus habēbat, mē dilēxit; auxit benevolentiam cōsuētūdō. Sed quamquam ūtilitātēs multae et magnae cōsecūtae sunt, nōn sunt tamen ab eārum spē causae dīligendī profectae.

Ut enim beneficī liberālēsque sumus, nōn ut exigāmus grātiam (neque enim beneficium fēnerāmur, sed nātūrā prōpēnsī ad liberālītatem sumus): sic amīcitiām nōn spē mercēdis adductī, sed quod omnis eius frūctus in ipsō amōre inest, expetendam putāmus.

Ab hīs, quī pecudum rītū ad voluptātem omnia referunt, longē dissentiunt. Nec mīrum: nihil enim altum, nihil magnificum ac dīvinum suspicere possunt, quī suās omnēs cōgitiōnes abiēcērunt in rem tam humilem, tamque contemptam. Quam ob rem hōs quidem ab hōc sermōne removeāmus: ipsī autem intellegāmus, nātūrā gignī sēnsus dīligendī, et benevolentiae caritātem, factā sīgnificatiōne probitātis: quam quī appetūvērunt, applicant sēsē, et propius admovent, ut et ūsū eius, quem dīligere coepērunt, fruantur, et mōribus; sintque parēs in amōre, et aequālēs; prōpēnsiōrēsque ad bene merendum, quam ad reposedum. Atque haec inter eōs sit honesta certatiō. Sic et ūtilitātēs ex amīcitiā māximae capiuntur; et erit eius ortus ā nātūrā, quam ab imbecillitāte, et gravior, et vērior. Nam sī ūtilitās amīcitiās conglutināret, eadem commūtāta dissolveret. Sed quia nātūra mūtārī nōn potest, idcirco vērae amīcitiāe sempiternae sunt. Ortum quidem amīcitiāe vidētis, nisi quid ad haec forte vultis.

Fannius:

Tu vērō perge, Laelī: prō hōc enim, quī minor est nātū, meō iūre respondeō.

Scaevola:

Rēctē tū quidem. Quam ob rem audiāmus.

X

Laelius:

Audīte vērō, optimī virī, ea, quae saepissimē inter mē et Scīpiōnem dē amīcitiā disserēbantur. Quamquam ille quidem nihil difficilius esse dīcēbat, quam amīcitiā ūsque ad extrēmum vītae diem permanēre. Nam, vel ut nōn idem expedīret utrīque, incidere saepe; vel ut dē rē pūblicā nōn idem sentīrētur; mūtārī etiam mōrēs hominum saepe dīcēbat, aliās adversīs rēbus, aliās aetāte ingravēscēte. Atque eārum rērum exemplum ex similitūdine capiēbat ineuntis aetātis, quod summī puerōrum amōrēs saepe ūnā cum praetextā togā pōnerentur.

Sīn autem ad adulēscēntiam perdūxissent, dīrimī tamen interdum contentiōne, vel uxōriae condiōnis, vel commodī alicuius, quod idem adipīscī uterque nōn posset. Quod sī quī longius in amīcitiā prōvectī essent, tamen saepe labefactārī, sī in honōris contentiōnem incidissent: pestem enim nūllam māiōrem esse amīcitiīs, quam in plērīsque pecūniae cupiditātem, in optimīs quibusque honōris certāmen, et glōriae: ex quō inimīcitiās māximās saepe inter amīcissimōs exstitisse.

Magna etiam discidia, et plērumque iūsta nāscī, cum aliquid ab amīcīs, quod rēctum nōn esset, postulārētur: ut aut libīdinis ministrī, aut adiūtōrēs essent ad iniūriam. Quod quī recūsārent, quamvīs honestē id facerent, iūs tamen amīcitiāe dēserere arguerentur ab iīs, quibus obsequī nōllent; illōs autem, quī quidvis ab amīcō audērent postulāre, postulātiōne ipsā profītērī, omnia se amīcī causā esse factūrōs. Eōrum querēla inveterāta nōn modo familiāritātēs exstinguī solēre, sed odia etiam gignī sempiterna. Haec ita multa, quasi fāta, impendēre amīcitiīs, ut omnia subterfugere nōn modo sapientiae, sed etiam fēlicitātis dīceret sibi vidērī.

XI

Quam ob rem id prīmum videāmus, sī placet, quātenus amor in amīcitiā prōgredi dēbeat. Num, sī Coriolānus habuit amīcōs, ferre contrā patriam arma illī cum Coriolānō dēbuērunt? Num Viscellīnum amīcī rēgnum appetentem, num Sp. Maelium dēbuērunt iuvāre?

Ti. quidem Gracchum rem pūblicam vexantem, ā Q. Tuberōne, aequālibusque amīcīs dērelictum vidēbāmus. At C. Blossius, Cūmānus, hospes familiae vestrae, Scaevola, cum ad mē, quod aderam Laenātī et Rupiliō cōsulibus in cōsiliō, dēprecātum vēnisset, hanc, ut sibi īgnōscerem, causam afferēbat, quod tantī Ti. Gracchum fēcisset, ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putāret. Tum ego: ‘Etiamne, sī tē in Capitōlium facēs ferre vellet?’ ‘Numquam’, inquit, ‘voluisset id quidem. Sed sī voluisset, pāruiissem.’ Vidētis, quam nefāria vōx! Et herculē ita fēcit; vel plūs etiam, quam dīxit. Nōn enim pārui ille Ti. Gracchī temeritātī, sed praefuit; nec sē comitem illīus furōris, sed ducem praebuit. Itaque hāc āmentīā, quaestiōne novā perterritus, in Asiam profūgit, ad hostēs sē contulit, poenās reī pūblīcae gravēs, iūstāsque persolvit. Nulla est igitur excūsatiō peccātī, sī amīcī causā peccāveris: nam, cum conciliātrīx amīcītae virtūtis opīniō fuerit, difficile est amīcītam manēre, sī ā virtūte dēfēcēris.

Quod sī rēctum statuerimus, vel concēdere amīcīs, quidquid velint, vel impetrāre ab iīs, quidquid velīmus, perfectā quidem sapientiā sīmus, nihil habeat rēs vitīī; sed loquimur dē iīs amīcīs, quī ante oculōs sunt, quōs vīdimus, aut dē quibus memoriā accēpimus, aut quōs nōvit vīta commūnis. Ex hōc numerō nōbīs exempla sūmenda sunt; et eōrum quidem māximē, quī ad sapientiam proximē accēdunt.

Vidēmus Pāpum Aemiliū Luscīnō familiārem fuisse (sīc ā patribus accēpimus), bis ūnā cōsulēs, collēgās in cēnsūrā; tum et cum iīs, et inter sē, coniūctissimōs fuisse M'. Curium, Ti. Coruncānium, memoriae prōditum est. Igitur nē suspicārī quidem possumus, quemquam hōrum ab amīcō quippiam contendisse, quod contrā fidem, contrā iūsiūrandum, contrā rem pūblicam esset. Nam hoc quidem in tālibus virīs quid attinet dīcere? Sī contendisset, impetrātūrum nōn fuisse: cum illī sānctissimī virī fuerint; aequē autem nefās sit, tāle aliquid et facere rogātum, et rogāre. At vērō Ti. Gracchum sequēbantur C. Carbō, C. Catō, et minimē tum quidem Gāius frāter, nunc idem ācerrimus.

XII

Haec igitur lēx in amīcitiā sānciātur, ut neque rogēmus rēs turpēs, nec faciāmus rogātī. Turpis enim excūsātiō est, et minimē accipiēda, cum in cēterīs peccātīs, tum sī quis contrā rem pūblicam sē amīcī causā fēcisse fateātur. Etenim eō locō, Fannī et Scaevola, locātī sumus ut nōs longē prōspicere oporteat futūrōs cāsūs reī pūblicae. Dēflexit iam aliquantum dē spatiō curriculōque cōsuētūdō māiōrum.

Ti. Gracchus rēgnum occupāre cōnātus est, vel rēgnāvit is quidem paucōs mensēs. Num quid simile populus Rōmānus audierat, aut vīderat? Hunc etiam post mortem secūtī amīcī et propinquī, quid in P. Scīpiōne effēcerint, sine lacrimīs nōn queō dīcere. Nam Carbōnem quōcumque modō potuimus, propter recentem poenam Ti. Gracchī, sustinuimus. Dē C. Gracchī autem tribūnātū, quid exspectem, nōn libet augurārī. Serpit deinde rēs; quae prōclīvis ad perniciem, cum semel coepit, lābitur. Vidētis, in tabellā iam ante quanta sit facta lābēs, prīmō Gabīniā lēge, bienniō autem post, Cassiā. Vidēre iam videor populum ā senātū disiūctum, multitudinis arbitriō rēs māximās agī. Plūrēs enim discent, quem ad modum haec fiant, quam quem ad modum iīs resistātur.

Quōrsum haec? Quia sine sociīs nēmō quicquam tāle cōnātur. Praeciipiendum est igitur bonīs, ut, sī in eius modī amīcitiās īgnārī cāsū aliquō inciderint, nē exīstiment, ita sē alligātōs, ut ab amīcīs in magnā aliquā rē pūblicā peccantibus nōn discēdant. Improbīs autem poena statuenda est; nec vērō minor iīs, quī secūtī erunt alterum, quam iīs, quī ipsī fuerint impietātis ducēs. Quis clārior in Graeciā Themistoclē, quis potentior? Quī cum imperātor bellō Persicō servitūte Graeciam liberāvisset, propterque invidiam in exsilium expulsus esset, ingrātae patriae iniūriam nōn tulit, quam ferre dēbuit. Fēcit idem, quod XX annīs ante apud nōs fēcerat Coriolānus. Hīs adiūtor contrā patriam inventus est nēmō; itaque mortem sibi uterque cōnscīvit.

Quārē tālis improbōrum cōnsēnsiō nōn modo excūsātiōne amīcitiāe tegenda nōn est, sed potius suppliciō omnī vindicanda est: ut nē quis concessum putet, amīcum, vel bellum patriae īnferentem, sequī. Quod quidem, ut rēs īre coepit, haud sciō, an aliquandō

futūrum sit: mihi autem nōn minōrī cūrae est, quālis rēs pūblica post mortem meam futūra sit, quam quālis hodiē sit.

XIII

Haec igitur p̄ma lēx amīcitiāe sānciātur, ut ab amīcīs honesta petāmus, amīcōrum causā honesta faciāmus; nē exspectēmus quidem, dum rogēmur; studium semper adsit, cūctātiō absit; cōnsilium vērō dare audeāmus liberē; plūrimum in amīcitiā amīcōrum bene suādentium valeat auctōritās; eaque et adhibeātur ad monendum nōn modo apertē, sed etiam ācriter, sī rēs postulābit, et adhibitae p̄reātur.

Nam quibusdam, quōs audiō sapientēs habitōs in Graeciā, placuisse opīnor mīrabilia quaedam; sed nihil est, quod illī nōn persequantur argūtīs: partim fugiendās esse nimiās amīcitiās, nē necesse sit ūnum sollicitum esse p̄ plūribus; satis superque esse sibi suārū cuique rērum; aliēnīs nimis implicārī molestum esse; commodissimum esse quam laxissimās habēnās habēre amīcitiāe; quās vel addūcās, cum velīs, vel remittās. Caput enim esse ad beātē vīvendum, sēcūritātem; quā fruī nōn possit animus, sī tamquam parturiat ūnus p̄ plūribus.

Aliōs autem dīcere āiunt multō etiam inhūmānius (quem locum breviter paulō ante perstrīnxī), praesidiī adiūmentīque causā, nōn benevolentiae, neque cāritātis, amīcitiās esse expetendās. Itaque ut quisque minimum firmitātis habeat, minimumque vīrium, ita amīcitiās appetere m̄ximē. Ex eō fierī, ut mulierculae magis amīcitiārū praesidia quaerant, quam virī; et inopēs, quam opulentī; et calamitōsī, quam iī, quī putentur beātī.

Ō praeclāram sapientiam! Sōlem enim ē mundō tollere videntur, quī amīcitiām ē vītā tollunt; quā nihil ā dīs immortalībus melius habēmus, nihil iūcundius. Quae est enim ista sēcūritās? Specie quidem, blanda, sed reāpse multīs locīs repudianda. Neque enim est cōsentāneum, ūllam honestam rem actiōnemve, nē sollicitus sīs, aut nōn suscipere, aut susceptam dēpōnere. Quod sī cūram fugimus, virtūs fugienda est; quae necesse est cum aliquā cūrā rēs sibi contrāriās aspernētur atque ōderit, ut bonitās malitiam, temperantia libīdinem, īgnāviām fortitudō. Itaque videās rēbus iniūstīs iūstōs

māximē dolēre, imbellibus fortēs, flāgitiōsīs modestōs. Ergō hoc proprium est animī bene cōstitūtī, et laetārī bonīs rēbus, et dolēre contrāriīs.

Quam ob rem sī cadit in sapientem animī dolor (quī profectō cadit, nisi ex eius animō exstirpātam hūmānitatem arbitrāmur), quae causa est, cūr amīcitiā funditus tollāmus ē vītā, nē aliquās propter eam suscipiāmus molestiās? Quid enim interest, mōtū animī sublātō, nōn dīcō inter pecudem et hominem, sed inter hominem, et truncum, aut saxum, aut quidvīs generis eiusdem? Neque enim sunt istī audiendī, quī virtūtem dūram, et quasi ferream esse quandam volunt: quae quidem est cum multīs in rēbus, tum in amīcitiā, tenerā, atque tractābilis; ut et bonīs amīcī quasi diffundātur, et incommodīs contrahātur. Quam ob rem angor iste, quī prō amīcō saepe capiendus est, nōn tantum valet, ut tollat ē vītā amīcitiā; nōn plūs, quam ut virtūtēs, quia nōnnullās cūrās et molestiās afferunt, repudientur.

XIV

Cum autem contrahat amīcitiā, ut suprā dīxī, sī qua sīgnificātiō virtūtis ēlūceat, ad quam sē similis animus applicet et adiungat, id cum contigit, amor exoriātur necesse est.

Quid enim tam absurdum, quam dēlectārī multīs inanimīs rēbus, ut honōre, ut glōriā, ut aedificiō, ut vestītū cultūque corporis; animō virtūte praeditō eō, quī vel amāre vel (ut ita dīcam) redamāre possit, nōn admodum dēlectārī? Nihil est enim remunerātiōne benevolentiae, nihil vicissitudīne studiōrum officiōrumque iūcundius.

Quid, sī illud etiam addimus, quod rēctē addī potest, nihil esse, quod ad sē rem ūllam tam alliciat, et tam attrahat, quam ad amīcitiā similitūdō: concēdētur profectō vērū esse, ut bonōs bonī dīligant, adscīscantque sibi, quasi propinquitāte coniūctōs atque nātūrā. Nihil est enim appetentius similium suī, nec rapācius, quam nātūra. Quam ob rem hoc quidem, Fannī et Scaevola, cōnstat (ut opīnor), bonīs inter bonōs quasi necessāriam benevolentiam esse, quī est amīcitiāe fōns ā nātūrā cōstitūtus. Sed eadem bonitās etiam ad multitudīnem pertinet. Nōn enim est inhūmāna virtūs, neque immūnis, neque superba; quae etiam populos ūniversōs tuērī, iīsque

optimē cōnsulere soleat: quod nōn faceret profectō, sī ā cāritāte vulgī abhorreret.

Atque etiam mihi quidem videntur, quī ūtilitātum causā fingunt amīcitiās, amābilissimum nōdum amīcitiæ tollere. Nōn enim tam ūtilitās parta per amīcum, quam amīcī amor ipse dēlectat; tumque illud fit, quod ab amīcō est profectum, iūcundum, sī cum studiō est profectum: tantumque abest, ut amīcitiæ propter indigentiam colantur, ut īī, quī opibus, et cōpiīs, māximēque virtūte praeditī (in quā plūrimum est praesidiī), minimē alterius indigeant, liberālistimī sint, et beneficentissimī. Atque haud sciō, an nē opus sit quidem, nihil umquam omnīnō deesse amīcīs. Ubi enim studia nostra vīguisset, sī numquam cōnsiliō, numquam opera nostra nec domī, nec mīlitiæ Scīpiō eguisset? Nōn igitur ūtilitātem amīcitiæ, sed ūtilitās amīcitiā secūta est.

XV

Nōn ergō erunt hominēs dēlicīis diffluentēs audiendī, sī quandō dē amīcitiā, quam nec ūsū, nec ratiōne habent cōgnitam, disputābunt. Nam quis est, prō deōrum fidem atque hominum! Quī velit, ut neque dīligat quemquam, nec ipse ab ūllō dīligātur, circumfluere omnibus cōpiīs, atque in omnium rērum abundantīā vīvere? Haec enim est tyrannōrum vīta; in quā nīmīrum nūlla fidēs, nūlla cāritās, nūlla stabilis benevolentiae potest esse fidūcia; omnia semper suspecta atque sollicita, nūllus locus amīcitiæ.

Quis enim aut eum dīligat, quem metuit; aut eum, ā quō sē metuī putat? Coluntur tamen simulatiōne dumtaxat ad tempus. Quod sī forte (ut fit plērumque) cecidērunt, tum intellegitur, quam fuerint inopēs amīcōrum. Quod Tarquinius dīxisse ferunt, exultantem sē intellēxisse, quōs fidōs amīcōs habuisset, quōs īnfidōs, cum iam neutrīs grātiā referre posset.

Quamquam mīror, illā superbiā et importūnitāte, sī quemquam amīcum habere potuit. Atque ut huius, quem dīxī, mōrēs vērōs amīcōs parāre nōn potuerunt, sīc multōrum opēs praepotentium exclūdunt amīcitiās fidēlēs. Nōn enim sōlum ipsa Fortūna caeca est, sed eōs etiam plērumque efficit caecōs, quōs complexa est. Itaque efferuntur ferē fastīdiō, et contumāciā; nec quicquam īnsipiente

fortūnātō intolerābilius fierī potest. Atque hoc quidem vidēre licet, eōs, quī anteā commodīs fuerint mōribus, imperiō, potestāte, prosperīs rēbus immūtārī, spernī ab iīs veterēs amīcitiās, indulgērī novīs.

Quid autem stultius, quam, cum plūrimum cōpiīs, facultātibus, opibus possint, cētera parāre, quae parantur pecūniā, equōs, famulōs, vestem ēgregiam, vāsa pretiōsa; amīcōs nōn parāre, optimam et pulcherrimam vītae, ut ita dīcam, supellectilem? Etenim cētera cum parant, cuī parent, nesciunt, nec cuius causā labōrent: eius enim est istōrum quidque, quī vīcit vīribus; amīcitiārum sua cuique permanet stabilis et certa possessiō: ut, etiam sī illa maneant, quae sunt quasi dōna Fortūnae, tamen vīta inculta, et dēserta ab amīcīs, nōn possit esse iūcunda. Sed haec hāctenus.

XVI

Cōstituendī autem sunt, quī sint in amīcitiā finēs, et quasi terminī dīligendī: dē quibus trēs videō sententiās ferrī; quārum nūllam probō: ūnam, ut eōdem modō ergā amīcum affectī sīmus, quō ergā nōsmet ipsōs; alteram, ut nostra in amīcōs benevolentia illōrum ergā nōs benevolentiae pariter aequāliterque respondeat; tertiam, ut, quantī quisque sē ipse facit, tantī fiat ab amīcīs. Hārum trium sententiārum nullī prōsus assentior. Nec enim illa prīma vēra est, ut, quem ad modum in sē quisque sit, sic in amīcum sit animātus.

Quam multa enim, quae nostrā causā numquam facerēmus, facimus causā amīcōrum? Precārī ab indīgnō, supplicāre; tum acerbius in aliquem invehī, īsectārīque vehementius, quae in nostrīs rēbus nōn satis honestē, in amīcōrum fiunt honestissimē: multaeque rēs sunt, in quibus dē suīs commodīs virī bonī multa dētrahunt, dētrahīque patiuntur, ut iīs amīcī potius, quam ipsī fruuntur.

Altera sententia est, quae dēfīnit amīcitiā paribus officiīs ac voluntātibus. Hoc quidem est nimis exiguē et exīliter ad calculōs vocāre amīcitiā, ut pār sit ratiō acceptōrum et datōrum. Dīvitior mihi et affluentior vidētur esse vēra amīcitiā; nec observāre restrictē, nē plūs reddat, quam accēperit. Neque enim verendum est, nē quid excidat, aut nē quid in terram dēfluat, aut nē plūs aequō quid in amīcitiā congerātur.

Tertius vērō ille finis dēterrimus, ut, quantī quisque sē ipse faciat, tantī fiat ab amīcīs. Saepe enim in quibusdam aut animus abiectior est, aut spēs amplificandae fortunae frāctior. Nōn est igitur amīcī, tālem esse in eum, quālis ille in sē est; sed potius ēnītī, et efficere, ut amīcī iacentem animum excitet, indicatque in spem cōgitātiōnemque meliōrem. Alius igitur finis vērae amīcitiāe cōstituendus est, sī prius, quid māximē reprehendere Scīpiō solitus sit, ēdīxerō. Negābat ūllam vōcem inimīciōrem amīcitiāe potuisse reperīrī, quam eius, quī dīxisset ita amāre oportēre, ut sī aliquandō esset ōsūrus; nec vērō sē addūcī posse, ut hoc, quem ad modum putārētur, ā Biante esse dictum crēderet, quī sapiēns habitus esset ūnus ē septem, sed impūrī cuiusdam, aut ambitīōsī aut omnia ad suam potentiam revocantis esse sententiam. Quōnam enim modō quisquam amīcus esse poterit, cui sē putābit inimīcum esse posse? Quīn etiam necesse erit cupere et optāre, ut quam saepissimē peccet amīcus, quō plūrēs det sibi tamquam ānsās ad reprehendendum; rūsum autem rēctē factīs, commodīsque amīcōrum necesse erit angī, dolēre, invidēre.

Quārē hoc quidem praeceptum, cuiuscumque est, ad tollendam amīcitiāam valet. Illud potius praeciipiendum fuit, ut eam dīligentiam adhibērēmus in amīcitiīs comparandīs, ut nē quandō amāre inciperēmus eum, quem aliquandō ōdisse possēmus. Quīn etiam sī minus fēlīcēs in dīligendō fuissēmus, ferendum id Scīpiō potius, quam inimīcitiārum tempus cōgitandum, putābat.

XVII

Hīs igitur finibus ūtendum arbitror, ut, cum ēmendātī mōrēs amīcōrum sint, tum sit inter eōs omnium rērum, cōnsiliōrum, voluntātum sine ūllā exceptiōne commūnitās: ut, etiam sī qua fortuna acciderit, ut minus iūstae amīcōrum voluntātēs adiuvandae sint, in quibus eōrum aut caput agātur, aut fāma, dēclīnandum sit dē viā, modo nē summa turpitūdō sequātur. Est enim quātenus amīcitiāe darī venia possit. Nec vērō negligenda est fāma: nec mediocre tēlum ad rēs gerendās exīstimāre oportet benevolentiam cīvium; quam blanditiīs, et assentandō colligere turpe est. Virtūs, quam sequitur cārītās, minimē repudianda est.

Sed saepe (enim redeō ad Scīpiōnem, cuius omnīs sermō erat dē amīcitiā) querēbātur, quod omnibus in rēbus hominēs dīligentiōrēs essent; ut caprās et ovēs quot quisque habēret, dīcere posset; amīcōs quot habēret, nōn posse dīcere: et in illīs quidem parandīs adhibere cūram, in amīcīs ēligendīs neglegentēs esse; nec habere quasi sīgna quaedam, et notās, quibus eōs, quī ad amīcitiās essent idōnēī, iūdicārent. Sunt igitur firmī, et stabilēs, et cōstantēs ēligendī; cuius generis est magna pēnūria: et iūdicāre difficile est sānē, nisi expertum. Experiendum autem est in ipsā amīcitiā: ita praecurrit amīcitiā iūdicium, tollitque experiendī potestātem.

Est igitur prūdentis, sustinere ut cursum, sīc impetum benevolentiae: quō ūtāmur, quasi equīs temptātīs, sīc amīcitiīs, ex aliquā parte perīclitātīs mōribus amīcōrum. Quīdam saepe in parvā pecūniā perspiciuntur, quam sint levēs; quīdam, quōs parva movere nōn potuit, cōgnōscuntur in magnā. Sīn vērō erunt aliquī repertī, quī pecūniā praefere amīcitiāe, sordidum exīstiment: ubi eōs inveniēmus, quī honōrēs, magistrātūs, imperia, potestātēs, opēs amīcitiāe nōn antepōnant: ut, cum ex alterā parte prōposita haec sint, ex alterā iūs amīcitiāe, nōn multō illa mālint? Imbecilla enim est nātūra ad contemnendam potentiam; quam etiam sī neglēctā amīcitiā cōsecūtī sint, obscurātum īrī arbitrantur, quia nōn sine magnā causā sit neglēcta amīcitiā.

Itaque vērae amīcitiāe difficillimē reperiuntur in iīs, quī in honōribus, rēque pūblicā versantur; ubi enim istum inveniās, quī honōrem amīcī antepōnat suō? Quid? Haec ut omittam, quam gravēs, quam difficilēs plērīsque videntur calamitātum societātēs! Ad quās nōn est facile inventū quī dēscendant. Quamquam Ennius rēctē: ‘Amīcus certus in rē incertā cernitur’, tamen haec duo levitātis et infirmitātis plērōsque convincunt, aut sī in bonīs rēbus contemnunt, aut in malīs dēserunt. Quī igitur utrāque in rē gravem, cōstantem, stabilem sē in amīcitiā praestiterit, hunc ex māximē rarō genere hominum iūdicāre dēbēmus, et paene dīvīnō.

XVIII

Firmāmentum autem stabilitātis, cōstantiaeque eius, quam in amīcitiā quaerimus, fidēs est: nihil est enim stabile, quod īnfīdum

est. Simplicem praetereā, et commūnem, et cōsentientem, id est, quī rēbus īsdem moveātur, ēligī pār est; quae omnia pertinent ad fidēlitātem: neque enim fidum potest esse multiplex ingenium, et tortuōsum, neque vērō, quī nōn īsdem rēbus movētur nātūrāque cōsentit, aut fidus aut stabilis potest esse. Addendum eōdem est, ut nē crīminibus, aut īferendīs dēlectētur, aut crēdat oblātīs; quae pertinent omnia ad eam, quam iam dūdum tractō, cōstantiam. Ita fit vērum illud, quod initiō dīxī, amīcitiam, nisi inter bonōs, esse nōn posse. Est enim bonī virī (quem eundem sapientem licet dīcere), haec duo tenēre in amīcitiā: prīmum, nē quid fictum sit, nēve simulātum; apertē enim vel ōdisse, magis ingenuī est, quam fronte occultāre sententiam. Deinde, nōn solum ab aliquō allātās crīminātiōnēs repellere, sed nē ipsum quidem esse suspīciōsum, semper aliquid exīstimantem ab amīcō esse violātum.

Accēdat hūc suāvītās quaedam oportet sermōnum atque mōrum, haudquāquam mediocre condīmentum amīcitiāe. Trīstītia autem, et in omnī rē sevērītās, habet illa quidem gravitātem; sed amīcitiā remissior esse dēbet, et līberior, et dulcior, et ad omnem cōmitātem facilitātemque prōclīvior.

XIX

Exsistit autem hōc locō quaedam quaestiō subdifficilis: num quandō amīcī novī, dīgnī amīcitiā, veteribus sint antepōnendī, ut equīs vetulīs tenerōs antepōnere solēmus. Indīgna homine dubitātiō! Nōn enim dēbent esse amīcitiārum, sicut aliārum rērum, satietātēs. Veterrima quaeque (ut ea vīna, quae vetustātem ferunt) esse dēbet suāvīssima; vērumque illud est, quod dīcitur, multōs modiōs salis simul edendōs esse, ut amīcitiāe mūnus explētum sit.

Novitātēs autem, sī spem afferunt, ut, tamquam in herbīs nōn fallācibus, fructus appāreat, nōn sunt illae quidem repudiandae: vetustās tamen suō locō cōservanda est. Māxima est enim vīs vetustātis et cōnsuētūdinis: ut in ipsō equō, cuius modo mentiōnem fēcī, sī nūlla rēs impediat, nēmō est, quī nōn eō, quō cōnsuēvit, libentius ūtātur, quam intractātō et novō; nec vērō in hōc, quod est animal, sed in iīs etiam, quae sunt inanimāta, cōnsuētūdō valet, cum

locīs etiam ipsīs montuōsīs dēlectēmur et silvestribus, in quibus diūtius commorātī sumus.

Sed māximum est in amīcitiā, superiōrem parem esse īferiōrī. Saepe enim excellentiae quaedam sunt, quālis erat Scīpiōnis in nostrō, ut ita dīcam, grege. Numquam sē ille Philō, numquam Rupiliō, numquam Mummiō anteposuit, numquam īferiōris ōrdinis amīcīs. Q. vērō Māximum frātrem, ēgregium virum, omnīnō sibi nēquāquam parem, quod is anteībat aetāte, tamquam superiōrem colēbat; suōsque omnēs per sē posse esse ampliōrēs volēbat.

Quod faciendum, imitandumque est omnibus; ut, sī quam praestantiam virtūtis, ingeniī, fortunāe cōnsecūtī sint, impertiant ea suīs, commūnicentque cum proximīs; ut, sī parentibus nātī sint humilibus, sī propinquōs habeant imbecilliōre vel animō, vel fortunā, eōrum augeant opēs, eīsque honōrī sint, et dīgnitātī: ut in fābulīs, quī aliquamdiū propter īgnōrātiōnem stirpis et generis in famulātū fuērunt, cum cōgnitī sunt, et aut deōrum, aut rēgum filiī inventī, retinent tamen cāritātem in pāstōrēs, quōs patrēs multōs annōs esse dūxērunt. Quod est multō profectō magis in vērīs patribus certīsque faciendum. Frūctus enim ingeniī, et virtūtis, omnisque praestantiae, tum māximus capitur, cum in proximum quemque cōnfertur.

XX

Ut igitur iī, quī sunt in amīcitiāe coniūctiōnisque necessitūdine superiōrēs, exaequāre sē cum īferiōribus dēbent: sīc īferiōrēs nōn dolēre, sē ā suīs aut ingeniō, aut fortunā, aut dīgnitāte superārī. Quōrum plērīque aut queruntur semper aliquid, aut etiam exprobrant; eōque magis, sē habēre sē putant, quod officiōsē, et amīcē, et cum labōre aliquō suō factum queant dīcere. Odiōsum sēnē genus hominum, officia exprobrantium: quae meminisse dēbet is, in quem collāta sunt; nōn commemorāre, quī contulit.

Quam ob rem ut iī, quī superiōrēs sunt, submittere sē dēbent in amīcitiā, sīc quōdam modō īferiōrēs extollere. Sunt enim quīdam, quī molestās amīcitiās faciunt, cum ipsī sē contemnī putant: quod nōn ferē contingit, nisi iīs, quī etiam contemnendōs sē arbitrantur; quī hāc opīniōne nōn modo verbīs, sed etiam opere levandī sunt.

Tantum autem cuique tribuendum, primum, quantum ipse efficere possis; deinde etiam, quantum ille, quem diligas atque adiuves, sustinere. Non enim neque tu possis, quamvis excellas, omnes tuos ad honores amplissimos perducere: ut Scipio P. Rupilius potuit consulem efficere, fratrem eius Lucium non potuit. Quod si etiam possis quidvis deferre ad alterum, videndum est tamen, quid ille possit sustinere.

Omnino amicitiae, corroboratis iam confirmatisque et ingenis, et aetatibus, iudicandae sunt; nec, si qui ineunte aetate venandi, aut pilae studiosi fuerunt, eos habere necessarios oportet, quos tum eodem studio praeditos dilexerunt. Isti enim modo nutritas et paedagogi iure vetustatis plurimum benevolentiae postulabunt: qui neglegendi quidem non sunt, sed alio quodam modo aestimandi. Aliter amicitiae stabiles permanere non possunt. Disparis enim mores disparia studia sequuntur, quorum dissimilitudo dissociat amicitias: nec ob aliam causam ullam boni improbis, improbi bonis amici esse non possunt, nisi quod tanta est inter eos, quanta maxima potest esse, morum studiorumque distantia.

Recte etiam praecipere potest in amicitias, ne intemperata quaedam benevolentia (quod persaepe fit) impediatur magnas utilitates amicorum. Nec enim, ut ad fabulas redeam, Troiam Neoptolemus capere potuisset, si Lycomedem, apud quem erat educatus, multis cum lacrimis iter suum impediens, audire voluisset. Et saepe incidunt magnae res, ut discendum sit ab amicis: quas qui impedire vult, quod desiderium non facile ferat, is et infirmus est, mollisque natura, et ob eam ipsam causam in amicitia parum iustus.

Atque in omni re considerandum est, et quid postules ab amico, et quid patiare a te impetari.

XXI

Est etiam quaedam calamitas in amicitias dimittendis nonnumquam necessaria: iam enim a sapientium familiaritatibus ad vulgares amicitias oratio nostra delabitur. Erumpunt saepe vitia amicorum tum in ipsos amicos, tum in alienos, quorum tamen ad amicos redundet infamia. Tales igitur amicitiae sunt remissione usus eluendae, et (ut Catonem dicere audivi) dissuendae magis, quam

discindendae: nisi quaedam admodum intolerābilis iniūria exarserit, ut neque rēctum, neque honestum sit, nec fieri possit, ut nōn statim aliēnātiō disiunctiōque faciunda sit.

Sīn autem aut mōrum, aut studiōrum commūtātiō quaedam, ut fieri solet, facta erit, aut in rei pūblicae partibus dissēnsiō intercesserit (loquor enim iam, ut paulō ante dixi, nōn dē sapientium, sed dē commūnibus amīcitiīs), cavendum erit, nē nōn solum amīcitiāe dēpositae, sed etiam inimīcitiāe susceptae videantur. Nihil est enim turpius, quam cum eō bellum gerere, quōcum familiāriter vīxeris. Ab amīcitiā Q. Pompēi meō nōmine sē remōverat, ut scītis, Scīpiō; propter dissēnsiōnem autem, quae erat in rē pūblicā, aliēnātus est ā collēgā nostrō Metellō. Utrumque ēgit graviter, auctōritāte, et offēnsiōne animi nōn acerbā.

Quam ob rem p̄imum danda opera est, nē qua amīcōrum discidia fiant; sīn tāle aliquid ēvenerit, ut exstinctae potius amīcitiāe quam oppressae videantur. Cavendum vērō est, nē etiam in gravēs inimīcitiās convertant sē amīcitiāe; ē quibus iūrgia, maledicta, contumēliae gignuntur. Quae tamen sī tolerābilēs erunt, ferendae sunt; et hic honōs veteri amīcitiāe tribuendus, ut is in culpā sit, quī faciat, nōn quī patiātur iniūriam. Omnīnō omnium hōrum vitiōrum atque incommodōrum ūna cautiō est atque ūna provisiō, ut nē nimis cito dīligere incipiāmus, nēve nōn dīgnōs.

Dīgnī autem sunt amīcitiā, quibus in ipsīs inest causa, cūr dīligantur. Rārū genus. Et quidem omnia praeclāra rāra, nec quicquam difficilius, quam reperire, quod sit omnī ex parte in suō genere perfectum. Sed plēriūque neque in rēbus hūmānīs quicquam bonum nōrunt, nisi quod fructuōsum sit; et amīcōs, tamquam pecudēs, eōs potissimum dīligunt, ex quibus spērant sē māximum fructum esse captūrōs.

Ita pulcherrimā illā, et māximē nātūrālī carent amīcitiā, per sē, et propter sē expetenda; nec ipsi sibi exemplō sunt, haec vīs amīcitiāe et quālis et quanta sit. Ipse enim sē quisque dīligit, nōn ut aliquam ā sē ipse mercēdem exigat cārītātis suae, sed quod per sē sibi quisque cārus est. Quod nisi idem in amīcitiā trānsferētur, vērū amīcus numquam reperietur: est enim is quidem tamquam alter idem.

Quod sī hoc appāret in bēstiīs, volucris, nantibus, agrestibus, cicuribus, ferīs, primum ut sē ipsae dīligant (id enim pariter cum omnī animante nāscitur); deinde, ut requirant atque appetant, ad quās sē applicent, eiusdem generis animantēs; idque faciunt cum dēsideriō, et cum quādam similitūdine amōris hūmānī: quantō id magis in homine fit nātūra, quī et sē ipse dīligit, et alterum anquirit; cuius animum ita cum suō misceat, ut efficiat paene ūnum ex duōbus?

XXII

Sed plērīque perversē, nē dīcam impudenter, habēre tālem amīcum volunt, quālēs ipsī esse nōn possunt; quaeque ipsī nōn tribuunt amīcīs, haec ab iīs dēsiderant. Pār est autem, primum ipsum esse virum bonum, tum alterum similem suī quaerere. In tālibus ea, quam iam dūdum tractāmus, stabilitās amīcitiāe cōfirmārī potest: cum hominēs benevolentīā coniūctī, primum cupiditatibus iīs, quibus ceterī serviunt, imperābunt, deinde aequitate iūstitiāque gaudēbunt, omniaque alter prō alterō suscipiet, neque quicquam umquam nisi honestum et rēctum alter ab alterō postulābit; neque sōlum colent inter sē, ac dīligent, sed etiam verēbuntur. Nam māximum ōrnāmentum amīcitiāe tollit, quī ex eā tollit verēcundiam.

Itaque in iīs perniciosus est error, quī exīstimant, libīdinum peccātōrumque omnium patēre in amīcitiā licentiam. Virtūtum amīcitiā adiūtrix ā nātūrā data est, nōn vitiōrum comes: ut, quoniam sōlitāria nōn posset virtūs ad ea, quae summa sunt, pervenire; coniūcta et cōsociāta cum alterā perveniret. Quae sī quōs inter societās aut est, aut fuit, aut futūra est, eōrum est habendus ad summum nātūrae bonum optimus beātissimusque comitātus.

Haec est, inquam, societās, in quā omnia īnsunt, quae putant hominēs expetenda, honestās, glōria, tranquillitās animī atque iūcunditās: ut, cum haec adsint, beāta vīta sit, et sine hīs esse nōn possit. Quod cum optimum, māximumque sit; sī id volumus adipiscī, virtūtī opera danda est: sine quā nec amīcitiā, neque ūllam rem expetendam cōsequī possumus. Eā vērō neglēctā, quī sē amīcōs habēre arbitrantur, tum sē dēnique errāsse sentiunt, cum eōs gravis aliquis cāsus experīrī cōgit.

Quōcircā (dīcendum est enim saepius), cum iūdicāris, diligere oportet, nōn, cum dīlēxeris, iūdicāre. Sed cum multīs in rēbus negligentīā plectimur, tum māximē in amīcīs et diligendīs, et colendīs. Praeposterīs enim ūtimur cōnsiliīs, et ācta agimus, quod vetāmur vetere prōverbiō. Nam implicātī ultrō et citrō, vel ūsū diūturnō, vel etiam officiīs, repente in mediō cursū amīcitiās, exortā aliquā offēnsiōne disrumpimus. Quō etiam magis vituperanda est reī māximē necessariāe tanta incūria.

XXIII

Ūna est enim amīcitiā in rēbus hūmānīs, dē cuius ūtilitatē omnēs ūnō ōre cōsentiunt. Quamquam ā multīs virtūs ipsa contemnitur, et venditātiō quaedam atque ostentātiō esse dīcitur. Multī dīvitiās dēspiciunt, quōs parvō contentōs tenuis vīctus cultusque dēlectat. Honōrēs vērō, quōrum cupiditatē quīdam inflāmantur, quam multī ita contemnunt, ut nihil inānius, nihil esse levius exīstiment? Itemque cētera, quae quibusdam admirābilia videntur, permultī sunt, quī prō nihilō putent. Dē amīcitiā omnēs ad ūnum idem sentiunt, et iī, quī ad rem pūblicam sē contulērunt, et iī, quī rērum cōgnitiōne doctrīnāque dēlectantur; et iī, quī suum negōtium gerunt ōtiōsī; postrēmō, iī, quī sē tōtōs trādiderunt voluptātibus, sine amīcitiā vītā esse nūllam sentiunt, sī modo velint aliquā ex parte liberāliter vīvere.

Serpit enim, nescio quōmodō, per omnium vītās amīcitiā; nec ūllam aetātis dēgendae ratiōnem patitur esse expertem suī. Quīn etiam sī quis asperitatē eā est, et immānitātē nātūrae, congressus ut hominum fugiat atque ōderit, quālem fuisse Athēnīs Tīmōnem nescio quem accēpimus: tamen is patī nōn possit, ut nōn anquīrat aliquem, apud quem ēvomat vīrus acerbitatīs suae. Atque hoc māximē iūdicārētur, sī quid tāle posset contingere, ut aliquis nōs deus ex hāc hominum frequentīā tolleret, et in sōlitūdine uspiam collocāret, atque ibi suppeditāns omnium rērum, quās nātūra dēsīderat, abundantiam et cōpiam, hominis omnīnō aspiciendī potestātem ēriperet. Quis tam esset ferreus, quī eam vītā ferre posset, cuique nōn auferret frūctum voluptātum omnium sōlitūdō?

Vērum ergō illud est, quod ā Tarentīnō Archyṭā, ut opīnor, dīcī solitum, nostrōs senēs commemorāre audīvī, ab aliīs senibus audītum: ‘Sī quis in caelum ascendisset, nātūramque mundī, et pulchritūdinem sīderum perspexisset, īnsuāvem illam admīrātiōnem eī fore; quae iūcundissima fuisset, sī aliquem, cū narrāret, habuisset.’ Sīc nātūra sōlitārium nihil amat, semperque ad aliquod tamquam adminiculum adnītitur: quod in amīcissimō quoque dulcissimum est. Sed cum tot sīgnīs eadem nātūra dēclāret, quid velit, anquīrat, dēsīderet, tamen absurdēscimus nescio quōmodō; nec ea, quae ab eā monēmur, audīmus.

XXIV

Est enim varius et multiplex ūsus amīcitiae, multaeque causae suspīciōnum offēnsiōnumque dantur, quās tum ēvītāre, tum ēlevāre, tum ferre sapientis est; ūna illa sublevanda offēnsiō est, ut et ūtilitās in amīcitiā et fidēs retineātur: nam et monendī amīcī saepe sunt et obiūrgandī, et haec accipienda amīcē, cum benevolē fīunt.

Sed nescio quōmodō vērum est, quod in Andriā familiāris meus dīcit: ‘Obsequium amīcōs, vēritās odium parit.’ Molesta vēritās, sī quidem ex eā nāscitur odium, quod est venēnum amīcitiae: sed obsequium multō molestius, quod peccātīs indulgēs, praecipitem amīcum ferrī sinit. Māxima autem culpa in eō est, quī et vēritātem aspernātur, et in fraudem obsequiō impellitur. Omnī igitur hāc in rē habenda ratiō et dīligentia est: prīmum, ut monitiō acerbitate, deinde ut obiūrgātiō contumēliā careat; in obsequiō autem (quoniam Terentiānō verbō libenter ūtimur) cōmitās adsit; assentātiō, vitiōrum adiūtrix, procul āmoveātur: quae nōn modo amīcō, sed nē līberō quidem dīgna est. Aliter enim cum tyrannō, aliter cum amīcō vīvitur.

Cuius autem aurēs clausae vēritātī sunt, ut ab amīcō vērum audīre nequeat, huius salūs dēspēranda est. Scītum est enim illud Catōnis, ut multa: ‘Melius dē quibusdam acerbōs inimīcōs merērī, quam eōs amīcōs, quī dulcēs videantur; illōs vērum saepe dīcere, hōs numquam.’ Atque illud absurdum est, quod iī, quī monentur, eam molestiam, quam dēbent capere, nōn capiunt; eam capiunt, quā

dēbent vacāre. Peccāsse enim sē nōn anguntur, obiūrgārī molestē ferunt: quod contrā oportēbat, dēlictō dolēre, corrēctiōne gaudēre.

XXV

Ut igitur et monēre, et monērī, proprium est vērae amīcitiāe; et alterum liberē facere, nōn asperē; alterum patienter accipere, nōn repūgnanter: sīc habendum est, nūllam in amīcitiīs pestem esse māiōrem, quam adūlātiōnem, blanditiām, assentātiōnem. Quamvīs enim multīs nōminibus est hoc vitium notandum, levium hominum atque fallācium, ad voluntātem loquentium omnia, nihil ad vērītātem.

Cum autem omnium rērum simulātiō vitiōsa est (tollit enim iūdicium vērī, idque adulterat), tum amīcitiāe repūgnat māximē. Dēlet enim vērītātem, sine quā nōmen amīcitiāe valēre nōn potest. Nam cum amīcitiāe vīs sit in eō, ut ūnus quasi animus fiat ex plūribus, quī id fierī poterit, sī nē in ūnō quidem quoque ūnus animus erit, idemque semper, sed varius, commūtābilis, multiplex?

Quid enim potest esse tam flexibile, tam dēvium, quam animus eius, quī ad alteriūs nōn modo sēnsū ac voluntātem, sed etiam vultum atque nūtum convertitur? ‘Negat quis, negō; ait, aiō; postrēmō imperāvī egomet mihi omnia adsentārī’, ut ait idem Terentius, sed ille sub Gnathōnis persōnā; quod amīcī genus adhibēre, omnīnō levitātis est.

Multī autem Gnathōnum similēs cum sint locō, fortunā, fāmā superiōrēs: hōrum est assentātiō molesta, cum ad vānitātem accessit auctōritās. Sēcernī autem blandus amīcus ā vērō, et internōscī tam potest, adhibitā dīligentiā, quam omnia fūcāta et simulāta ā sincērīs atque vērīs.

Cōntiō, quae ex imperītissimīs cōnstat, tamen iūdicāre solet, quid intersit inter populārem, id est, assentātōrem et levem cīvem, et inter cōnstantem, sevērū, et gravem. Quibus blanditiīs C. Papīrius nūper īfluēbat in aurēs cōntiōnis, cum ferret lēgem dē tribūnīs plēbis reficiendīs!

Dissuāsīmus nōs. Sed nihil dē mē; dē Scīpiōne dīcam libentius. Quanta illī, dī immortalēs, fuit gravitās, quanta in ōrātiōne māiestās! Ut facile ducem populī Rōmānī, nōn comitem dīcerēs. Sed adfuisistis, et est in manibus ōrātiō. Itaque lēx populāris suffrāgiīs

populī repudiāta est. Atque, ut ad mē redeam, meministis, Q. Māximō, frātre Scīpiōnis, et L. Mancīnō cōsulibus, quam populāris lēx dē sacerdotiīs C. Licinī Crassī vidēbātur! Cooptātiō enim collēgiōrum ad populī beneficium trānsferēbātur. Atque is p̄m̄us īstituit in forum versus agere cum populō. Tamen illiūs vendibilem ōrātiōnem religiō deōrum immortālium, nōbīs dēfendentibus, facile vincēbat. Atque id āctum est, praetōre mē, quīnquenniō ante, quam cōsul sum factus. Itaque rē magis, quam summā auctōritāte, causa illa dēfēnsa est.

XXVI

Quod sī in scaenā, id est, in cōntiōne, in quā rēbus fictīs et adumbrātīs locī plūrimus est, tamen vērū valet (sī modo id patefactum et illūstratum est), quid in amīcitiā fierī oportet, quae tōtā vērītate perpenditur? In quā nisi, ut dīcitur, apertum pectus videās, tuumque ostendās, nihil fidum, nihil explorātum habeās, nē amāre quidem aut amārī; cum id, quam vērē fiat, īgnōrēs. Quamquam ista assentātiō, quamvīs perniciosā sit, nocēre tamen nēmīnī potest, nisi eī, quī eam recipit, atque eā dēlectātur. Ita fit, ut is assentātōribus patefaciat aurēs suās māximē, quī ipse sibi assentētur, et sē māximē ipse dēlectet.

Omnīnō est amāns suī virtūs: optimē enim sē ipsa nōvit, quamque amābilis sit, intellegit. Ego autem nōn dē virtūte nunc loquor, sed dē virtūtis opīniōne. Virtūte enim ipsā nōn tam multī praediti esse, quam vidērī volunt. Hōs dēlectat assentātiō; hīs fictus ad ipsōrum voluntātem sermō cum adhibētur, ōrātiōnem illam vānam testimōnium esse laudum suārum putant. Nulla est igitur haec amīcitiā, cum alter vērū audire nōn vult, alter ad mentiendum parātus est. Nec parasītōrum in cōmoediīs assentātiō facēta nōbīs vidērētur, nisi essent mīlitēs glōriōsī: ‘Magnās vērō agere grātiās Thāis mihi?’ Satis erat respondēre: ‘Magnās’; ‘īngentēs’, inquit. Semper auget assentātōr id, quod is, cuius ad voluntātem dīcitur, vult esse magnum.

Quam ob rem, quamquam blanda ista vānitās apud eōs valeat, quī ipsī illam allectant et invītant; tamen etiam graviōrēs cōstantiōrēsque admonendī sunt, ut animadvertant, nē callidā

assentiōne capiantur. Apertē enim adūlantem nēmō nōn videt, nisi quī admodum est excors; callidus ille et occultus nē sē īnsinuet, studiōsē cavendum est. Nec enim facillimē agnōscitur, quippe quī etiam adversandō saepe assentētur, et litigāre sē simulāns, blandiātur, atque ad extrēmum det manūs, vincīque sē patiātur: ut is, quī illūsus sit, plus vīdisse videātur. Quid autem turpius, quam illūdī? Quod nē accidat, magis cavendum est, ut in Epiclērō: ‘Ut mē hodiē ante omnēs cōmicōs stultōs senēs versāris, atque lūseris lautissimē.’

Haec enim etiam in fābulīs stultissima persōna est imprōvidōrum et crēdulōrum senum. Sed nescio quō pactō ab amīcitiīs perfectōrum hominum, id est, sapientium (dē hāc dīcō sapientiā, quae vidētur in hominem cadere posse), ad levēs amīcitiās dēflexit orātiō. Quam ob rem ad illa p̄ma redeāmus, eaque ipsa conclūdāmus aliquandō.

XXVII

Virtūs, virtūs, inquam, C. Fannī, et tū, Q. Mūcī, et conciliat amīcitiās, et cōservat. In eā est enim convenientia rērum, in eā stabilitās, in eā cōstantia: quae cum sē extulit, et ostendit lūmen suum, et idem aspexit, agnōvitque in aliō; ad id sē admovet, vicissimque accipit illud, quod in alterō est: ex quō eōrum exardēscit sīve amor, sīve amīcitiā. Utrumque enim dictum est ab amandō. Amāre autem nihil aliud est, nisi eum ipsum dīligere, quem amēs, nullā indigentiā, nullā ūtilitāte quaesītā. Quae tamen ipsa efflōrēscit ex amīcitiā, etiam sī tū eam minus secūtus sīs.

Hāc nōs adūlēscentēs benevolentīā senēs illōs, L. Paullum, M. Catōnem, C. Gallum, P. Nāsīcam, Ti. Gracchum, Scīpiōnis nostrī socerum, dīlēximus. Haec etiam magis ēlūcet inter aequālēs, ut inter mē et Scīpiōnem, L. Fūrium, P. Rupiliū, Sp. Mummiū. Vicissim autem senēs in adūlēscentium cāritāte acquiēscimus; ut in vestrā, ut in Q. Tuberōnis: equidem etiam admodum adūlēscentis P. Rutilī, A. Vergīnī familiāritāte dēlector. Quoniamque ita ratiō comparāta est vītae nātūraeque nostrae, ut alia ex aliā aetās oriātur; māximē quidem optandum est, ut cum aequālibus possīs, quibuscum tamquam ē carceribus ēmissus sīs, cum īsdem ad calcem, ut dīcitur, pervenīre.

Sed quoniam rēs hūmānae fragilēs cadūcaequae sunt, semper aliquī anquīrendī sunt, quōs diligāmus, et ā quibus dīligāmur. Cāritāte enim, benevolentīaque sublātā, omnis est ē vītā sublātā iūcunditās. Mihi quidem Scīpiō, quamquam est subitō ēreptus, vīvit tamen, semperque vīvet: virtūtem enim amāvī illius virī, quae exstīncta nōn est. Nec mihi sōlī versātur ante oculōs, quī illam semper in manibus habuī; sed etiam posterīs erit clāra et īnsignis. Nēmō umquam animō, aut spē māiōra suscipiet, quī sibi nōn illius memoriam atque imāginem prōpōnendam putet.

Equidem ex omnibus rēbus, quās mihi aut fortūna, aut nātūra tribuit, nihil habeō, quod cum amīcitiā Scīpiōnis possim comparāre. In hāc mihi dē rē publicā cōnsēnsus, in hāc rērum prīvātōrum cōnsilium, in eādē requiēs plēna oblectātiōnis fuit. Numquam illum nē minimā quidem rē offendī, quod quidem sēnsērim, nihil audīvī ex eō ipse, quod nōllem; ūna domus erat, īdem vīctus, isque commūnis: neque sōlum mīlitia, sed etiam peregrīnātiōnēs rūsticātiōnēsque commūnēs.

Nam quid ego dē studiīs dīcam cōgnōscendī semper aliquid, atque discendī, in quibus remōtī ab oculīs populī omne ōtīōsum tempus contrīvimus? Quārum rērum recordātiō et memoria sī ūnā cum illō occidisset, dēsīderium coniūctissimī atque amantissimī virī ferre nullō modō possem. Sed nec illa exstīncta sunt, alunturque potius, et augentur cōgitātiōne et memoriā meā; et, sī illīs plānē orbātus essem, magnum tamen affert mihi aetās ipsa sōlācium: diūtius enim iam in hōc dēsīdēriō esse nōn possum. Omnia autem brevia tolerābilis esse dēbent, etiam sī magna sunt.

Haec habuī, dē amīcitiā quae dīcerem. Vōs autem hortor, ut ita virtūtem locētis, sine quā amīcitiā esse nōn potest, ut, eā exceptā, nihil amīcitiā praestābilis putētis.

